

УДК: (783+784.1):271.2–472(477.7)”18/19”

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2018.141878>

Тетяна Гердова, кандидат мистецтвознавства, старший викладач

кафедри акторської майстерності та дизайну

Запорізького національного університету

Вікторія Мітлицька, кандидат мистецтвознавства,

доцент кафедри інструментального виконавства та музичного мистецтва естради

Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького

ДУХОВНІ УЧИЛИЩА У РОЗВИТКУ МУЗИЧНОГО ПРОСВІТНИЦТВА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто взаємозв'язок освітньої та просвітницької діяльності духовних училищ регіону. Виявлено форми музичного просвітництва цих закладів. Дана характеристика просвітницької діяльності духовних училищ Південно-східної України як регіонального культурно-суспільного явища. Зроблено висновок про домінування у просвітницькій роботі цих закладів колективних форм виконавства над індивідуальними, засобів хорового виконавства над інструментальними. Обгрунтовано значення музичного просвітництва духовних училищ для зростання загальної й музичної культури населення регіону.

Ключові слова: *музичне просвітництво, освітній процес, духовні училища, концертні виступи, форми музично-просвітницької роботи.*

Лім. 10.

Tetiana Herdova, Ph. D. (Study of Art), Senior Lectures of the Acting Skills

and Design Department

Zaporizhzhya National University

Viktoriya Mitlytska, Ph. D (Study of Art), Associate Professor of Instrumental Performance

and Variety Musical Art Department

Melitopol Bohdan Khmelnytsky State Pedagogical University

ECCLESIASTICAL COLLEGES IN THE DEVELOPMENT OF MUSIC ENLIGHTENING IN THE SOUTH-EASTERN UKRAINE IN SECOND HALF of 19th AND EARLY 20th CENTURIES

The correlation of educational and enlighten constituents of region's ecclesiastical colleges activity are considered in the article. The general and specific features of these two directions of the activity are revealed. The music and educational conditions of these special

ecclesiastical institutions in the comparison with the church-parochial schools are analyzed. The distinctions of organization of the educational and enlighten process of ecclesiastical colleges and church-parochial schools are appointed.

The analysis of the annual reports on the teaching and upbringing work of the church schools gave grounds for to study the question on the teacher's educational art disciplines of artistic cycle level: the church choir singing, the music instrumental performing, fundamentals of music theory, the orchestral and chamber-instrumental performing. The specific facts, which testified to the correspondence of the musical and educational training of the teachers of art' disciplines to their positions, are recounted.

On the basis of the analysis of music and educational program requirements, which are presented by theological schools for their pupils, as well as concert programs, containing information about public collective speeches, individual instrumental and vocal performance, the forms of musical and educational work of these educational institutions are revealed. These specific forms include the theological and philosophical reading, the literature and vocal evenings, the music evenings, the organization of concerts by secular artists, the school choirs' participate at the concerts and at the famous secular (local and guest artists) singers' concert performances. The regional ecclesiastical colleges' role in the theological educational system of Russia imperia of that time is determined.

The enlightenment activity of ecclesiastical colleges of the South-eastern Ukraine as the regional culture social phenomenon is characterized. We make the conclusion about predomination of collective forms of performing over individual ones as well as the choir performance over instrumental one, about the important significance of music enlightenment influence of ecclesiastical colleges for the formation of a local public's aesthetic tastes, for the raising of the conscious receiving level of music art, about the expanding of music outlooks and gradual increasing of the music culture of the broad sectors of civil society.

***Keywords:** music enlightenment, educational process, ecclesiastical colleges, concert performances, the forms of music enlightenment activity.*

Постановка проблеми. Процеси духовного відродження українського народу залишаються не вирішеними сучасним суспільством. Криза, що спіткала майже всі напрями економічного й культурного розвитку країни, спричинила інтерес науковців до питань розвитку національної культури, зокрема її важливої складової – музичної освіти. Так сталося й через недооцінку впливу регіональних культурних явищ на динаміку протікання загальноукраїнського культурно-мистецького процесу.

Музичне життя невеликих провінційних міст тісно пов'язане з музичною культурою великих історичних центрів і творчим шляхом багатьох видатних митців. Значна кількість концертних виконавців, музикантів-педагогів та музично-громадських діячів розпочинала свою діяльність саме у провінції. Провінційні ж сценічні майданчики завжди притягували всесвітньо знаних митців. Тому взаємовпливи культурно-історичних центрів та віддалених від них територій полягають у подібності тенденцій художньо-культурницького розвитку, спільності багатьох музичних явищ та учасників музичних подій.

Аналіз останніх джерел досліджень і публікацій. Українська історіографія щодо музичного життя невеликих міст та їх оточення майже до кінця ХХ ст. була недостатньо розробленою. Ця галузь музикознавства й музичної культурології донедавна вважалась не цікавою, «малоефектною». Проте необхідність посилення уваги мистецтвознавців саме до музичного життя провінції підкреслювалась неодноразово науковцями за радянських часів (М. Алексєєв, А. Сохор, Б. Штейнпрес). Музичне життя України, переважно її великих міст, вивчалось багатьма сучасними українськими дослідниками (Ю. Булка, Т. Глушук, Е. Дагілайська, М. Загайкевич, Н. Зимогляд, Я. Кацанов, Н. Кашкадамова, Г. Курковський, Й. Миклашевський). З усього розмаїття музичного життя України й окремих його складових детальний розгляд отримали питання становлення та розвитку концертного виконавства великих міст (В. Клин, О. Кононова, В. Лапсюк, Н. Смоляга, К. Шамаєва).

Питання становлення музичного виховання й розвитку музично-освітніх процесів історичних центрів України увагу сучасних дослідників привертала значно менше. Серед науковців, які звертались саме до цієї проблематики, слід виділити І. Барабаш, О. Коренюк, Ж. Хурсіну, К. Шамаєву. Частково музично-освітньої проблематики в регіонах України торкались Т. Кіреєва, Г. Локощенко, Л. Мазепа, Т. Мартинюк, Т. Медведнікова, І. Рябцева, М. Черепанін.

Спеціальних розвідок, присвячених розгляду явища музичного просвітництва Південно-східної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., не існує. Недостатньою вивченістю означеної проблематики й важливістю музичного просвітництва у формуванні музичної культури суспільства визначається актуальність пропонованої теми дослідження.

Мета статті – вивчення особливостей, форм і засобів музично-просвітницької діяльності духовних училищ регіону.

Виклад основного матеріалу. Для одержання повного уявлення про цілісність явища музичного просвітництва регіону розглянемо особливості освітнього процесу духовних училищ у порівнянні з церковнопарафіяльними школами. Враховуючи те, що система виховання й освіти в закладах духовного спрямування є найстарішою і найбільш сформованою в означений історичний термін, проаналізуємо освітній стан у цих духовних навчальних закладах. Церковнопарафіяльні школи, як найнижча ланка духовно-освітньої системи, надавали загально-початкову освіту. Духовні училища посідали більш високий освітній щабель й у відповідності до першого рівня спеціальної духовної освіти надавали початкову духовну освіту.

Процес появи більшості духовних навчальних закладів і формування системи духовної освіти досліджуваного регіону протікав упродовж ХVІІІ ст. На середину ХІХ ст. тут функціонувала значна частина навчальних закладів духовного підпорядкування. Наприкінці 90-х рр. ХІХ ст. церковнопарафіяльних шкіл у регіоні налічувалось біля 500-т, що становило близько половини від усієї кількості початкових загальноосвітніх навчальних закладів краю [8].

Духовні училища почали з'являтися у регіоні у другій половині ХVІІІ – 90-ті рр. ХІХ ст. Кожне з училищ утримувало близько 300-т вихованців. На тлі масового охоплення (майже половини) дітей шкільного віку церковнопарафіяльними школами духовні училища утримували біля 1500 учнів (кожне – близько 300-т). Функціонування 5-ти духовних училищ у Катеринославському, Бахмутському, Маріупольському повітах

репрезентувало вищий, порівняно з церковнопарафіяльними школами, щабель духовно-освітньої системи, хоча в сенсі поширення освіти духовні училища значно поступались початковим церковним школам.

Основне завдання всіх навчальних закладів – надання знань і вмінь. Ефективність організації навчального процесу виявляється у рівні та якості отримуваних учнями знань. Два напрями діяльності освітніх закладів – забезпечення повноцінного навчального процесу і реалізація просвітницької роботи – мають багато точок дотику. Вони – у спільності загальної мети (надання знань) і зосередженості на поширенні цих знань. Однак просвітництво, як явище громадського освітньо-культурницького руху, не є тотожним віддзеркаленням освітнього процесу. Воно характеризується меншою регламентованістю, довільністю форм існування, спрямованістю на якнайширше культурницьке охоплення населення.

В умовах діяльності церковних шкіл просвітництво, як вид суспільної діяльності, проявлялось у виховній роботі церкви і було, певним чином, продовженням освітнього процесу. Просвітництво за умов діяльності духовних училищ набуває певних відмінностей. Духовні училища відрізняються рівнем надання знань, якістю отримуваних учнями навичок, умінь, а відтак – суспільно-культурницькою спрямованістю.

Представники духовенства скеровували роботу духовних училищ на ґрунтовну підготовку фахівців – дияконів, домашніх вчителів, тобто на ефективність і результативність освітнього процесу. Публічний показ набутих учнями знань, творчих вмінь та навичок був не самоціллю, а наслідком спланованої освітньої роботи. Остання мала бути схвалена мирянами як істинно вірний шлях духовного навчального закладу.

Для виявлення специфічних рис просвітницької діяльності духовних училищ порівняємо освітні вимоги останніх з церковнопарафіяльними школами. У духовній періодиці XIX ст. констатувалось, що церковний спів був обов'язковою навчальною дисципліною у всіх духовних навчальних закладах. Єпархіальні й попечительські ради регулярно оприлюднювали

щорічні звіти, що рясніли детальним аналізом стану освіти в цих школах: обговорювались шляхи оптимізації навчального процесу, виявлялись недоліки в освітніх справах, конкретизувались варіанти забезпечення шкіл кваліфікованими кадрами. І якщо факти працевлаштування й певні результати діяльності священиків та вчителів у церковнопарафіяльних школах сприймались як перемога на шляху надання знань, то в ситуації діяльності духовних училищ цього було недостатньо.

Духовні училища, репрезентуючи вищий рівень музичної освіти, висували й серйозніші освітні вимоги для вступників до цих закладів. Вони мали проспівати на слух певні молитви, знати церковні піснеспіви, орієнтуватись у ході літургії. Тобто, для вступу до духовних училищ необхідно пройти музичну підготовку під керівництвом спеціаліста.

У загальному робочому розпорядку духовних училищ на вивчення церковного співу, гри на музичних інструментах відводилось достатньо часу. Церковний спів викладався у всіх класах, крім підготовчого. Якщо в церковнопарафіяльних школах церковний спів викладали три години на тиждень, то в духовних училищах проводились щодня. Наприклад, у Маріупольському жіночому училищі у післяобідню пору влаштовувались додаткові хорові репетиції, проведення яких орієнтувалось на «... підготовку хора к богослужебному пению (изредка спевки бывали и после ужина» [9, 6]. Вихованці духовних училищ були присутні під час служіння у церкві, «... вели себя чинно и с благоговением; очередные из них читали на клиросе, а имеющие голос, по указанию регента, пели при богослужении» [5, 28]. Відповідно програмним вимогам духовних училищ, учні «... 1-го и 2-го классов занимались пением нотной азбуки, некоторых молитв, написанных для детских голосов Рожновым, и литургии придворным напевом; воспитанницы 3-го класса упражняемы были в партесном пении...» [4, 229]. Тож музично-освітній процес духовних училищ регіону було сплановано подібно учнівських класів Придворної співочої капели, добре забезпечено методичною й навчальною літературою (в тому числі й нотною).

Учні церковнопарафіяльних шкіл, і духовних училищ «... принимают участие в пении на клиросе, и пение в церкви без учеников – большая редкость...» [7, 47]. Проте в духовних училищах вихованцям надавалися можливості для практичного оволодіння навичками регентства: учні співали на одному кліросі під керівництвом священника, на іншому – мали змогу спробувати свої сили й по черзі керувати частиною учнівського хору.

У звітах з навчальної роботи духовних училищ вказувалось на відповідність рівня освіти викладача його посаді, конкретизувалось, який навчальний заклад він закінчив. Викладацький склад духовних училищ не обмежувався особами з богословською освітою. Серед викладачів мистецьких дисциплін – випускники як духовних навчальних закладів, так і світських. Так, у духовних училищах регіону працювали випускники Московського синодального училища С. Воронов, Л. Карпенко, О. Печкін; Катеринославської, Тамбовської духовних семінарій – В. Адамов, Г. Немчинов, М. Чернявський; Придворної співочої капели – В. Дорошин; місцевої церковно-вчительської школи – М. Фоменко. Вихованцям цих духовних закладів доручали викладання церковного співу і регентства. Випускники музичних училищ і консерваторій навчали гри на музичних інструментах, оркестровому та камерно-ансамблевому музикуванню, музично-теоретичним дисциплінам. Рівень освіти Будапештського, Катеринославського, Київського, Харківського музичних училищ репрезентували в регіоні К. Катержак, М. Котляревський, А. Мокієвська, В. Пестич, О. Семенівська, Н. Чентукова; Варшавської, Петербурзької консерваторій – Ю. Вейгнер, О. Добровольська, Ю. Кюн, С. Роговська; Одеського, Полтавського, Смольного інститутів шляхетних дівчат – Н. Альберт-Гохгейм, Є. Главацька, В. Юматова-Александрова [2; 4-6; 9].

Духовні училища репрезентували перший щабель у системі спеціальної духовної освіти досліджуваного регіону. Ці заклади надавали більш глибокі й різноманітні загальні знання у порівнянні з церковнопарафіяльними школами. Щодо музично-освітньої сфери духовні училища забезпечували

достойний рівень володіння музично-теоретичними знаннями, формування необхідними виконавськими навичками. Останнє здійснювалось у сферах багатоголосного церковного співу і музично-інструментальній практиці. Духовні училища надавали вихованцям всі можливості для належного освоєння будь-якого музичного інструменту (фортепіано, скрипки, фісгармонії). В галузі інструментального виконавства духовні училища не ставили за мету набуття учнями виконавських навичок на професійному рівні, відповідно, й підготовка вчителів мистецьких дисциплін не входила до обов'язків цих навчальних закладів. Тож основне призначення духовних училищ як спеціальних духовних навчальних закладів у тогочасній освітній системі – це поширення загальної освіти з релігійним ухилом; в галузі музичної освіти вони знаходились на рівні загально-музичної підготовки.

Досить високий рівень вивчення мистецьких дисциплін у духовних училищах позначався на кінцевому результаті, що забезпечувало естетичне значення їх музично-просвітницької роботи. В цьому можна пересвідчитись з публікацій тогочасної періодики. Звіти духовних училищ з навчальної роботи вміщали інформацію про ґрунтовність надання музичних знань й формування основних інструментально-виконавських навичок. Так, у Маріупольському духовному училищі у 1911-1912 н.р. «... музыке обучалось 63 воспитанницы разных классов. Экзамен по музыке был произведен и воспитанницы, обнаружившие наилучшие успехи, по определению Совета, удостоены награды...» [9, 11]. Нагородження 27-ми вихованок – показник загальної зацікавленості колективу закладу мистецькими проблемами, спрямованості освітнього процесу на оволодіння необхідними інструментально-виконавськими навичками, «інстинкту виконавця» (Б. Асаф'єв). Умова максимальної результативності музично-естетичного розвитку учнів з особистою участю у відтворенні музики, що дає змогу відчувати «... изнутри материал, которым оперирует музыка...» [1, 23], мала місце в умовах діяльності духовних училищ. Тому концертні заходи за

участю вихованців цих закладів сягали художнього ефекту, радо сприймалися публікою і мали гедоністичне й культурно-виховне значення.

Більшість видів музично-просвітницьких заходів, що проводились церковними школами, притаманні й духовним училищам. Але за умов діяльності останніх до переліку храмових свят, різних урочистостей додаються й інші різновиди. Так, 1911 р. та 1912 р. в Маріупольскою училищною радою була запрошена арфістка Тойман «В целях доставить воспитанницам развлечение...» [9, 13]. Крім виступів на сцені училища, виконавиця на арфі виступила у двох домашніх концертах. Ймовірно, ці концерти відбулись у будинках місцевого духівництва і були специфічною формою музичного просвітництва в умовах приватної ініціативи.

Вихованці духовних училищ проводили літературно-музичні вечори, присвячений творчості російських поетів. Особливість цього різновиду – поєднанням поезії, сольного й хорового співу, фортепіанної гри. На заході, присвяченому творчості М. Некрасова, виконавський рівень учениць задовольнив вимогливість смаків усіх присутніх: «... училищный вечер доставил ... истинное удовольствие как исполнительницам-воспитанницам, так и слушателям...» [6, 134]. Тож звістки місцевої періодики дають привід констатувати, що училищні музично-просвітницькі заходи відзначались синтетичним характером з домінуванням хорового співу.

Позитивне сприймання спільнотою музично-просвітницької роботи духовних училищ забезпечувалось об'єднанням творчих зусиль викладачів і учнів. У 1911-1912 н.р. учнівсько-викладацьким складом Маріупольського жіночого духовного училища було проведено 20 літературно-музичних читань, які завжди притягували увагу громадськості [9].

Участь вихованців духовних училищ у публічних концертах поступово стає звичним явищем музичного буття провінційних міст. Часто для досягнення якнайкращого художнього ефекту в концертах об'єднувались духовні хори різних навчальних закладів. Подібний спільний виступ у Катеринославі 1914 р. хорів духовної семінарії, єпархіального жіночого

училища, архієрейського та церковно-вчительської школи критик П. Гребньов назвав важливою мистецькою подією. Хоровий колектив у складі більше ста учасників виконав твори О. Архангельського, Д. Бортнянського, Г. Давидовського, О. Львова, М. Римського-Корсакова, П. Турчанінова. П. Чеснокова і справив загалом добре враження: «Очень хороши басы... Весь хор ... был послушен умелой дирижерской руке г. Леденева и исполнял номера прекрасно. Вообще ... тутти великолепно. Хор, видимо, спелся...» [10, 4]. Художні завдання керівника хору значно ускладнювались різною постановкою співу хорів, проте «В концерте г. Леденев показал и технику, и душу голосов. Великолепно исполнены концерты Бортнянского... Проникновенно, с душой был пропет кондак Иверской Божьей Матери...» [10, 4]. Отже, музично-виконавська діяльність хорів духовних училищ у міських концертах стає частиною не тільки освітнього процесу, а й музичного життя регіону.

Новою формою музично-просвітницької діяльності духовних училищ у порівнянні з церковнопарафіяльними школами стали релігійно-філософські читання. Учні Катеринославського чоловічого духовного училища 1916 р. провели цикл читань по книзі «Еклезіаст». Читання релігійних текстів чергувалось із виконанням учнівським хором церковних піснеспівів [2].

Естетичні запити місцевої слухацької аудиторії задовольняла форма участі хорів духовних училищ у концертах співаків. Такі просвітницькі заходи відбувались переважно в губернському центрі. Наприклад, 1915 р. у концертних виступах місцевих і приїжджих співаків С. Білоконенка, Г. Вельгій, З. Малютіної, А. Моїсєєвої та І. Поповича брали участь хори місцевих духовних училищ під орудою К. Наталевича [3]. Тож достатньо високий рівень викладання музичних дисциплін у духовних училищах дозволяв учням-хористам виступати на концертних майданчиках регіону як із духовним, так і зі світським музичним репертуаром.

Якщо в процесі поширення знань церковнопарафіяльними школами комунікація з прихожанами відбувалась переважно в межах церковного

приходу, то в розповсюдженні знань і вмінь вихованцями духовних училищ межі комунікації значно розширюються. Розповсюдження знань стає багатовекторним. В результаті відбувається вихід музично-просвітницької роботи духовних училищ за межі церковного приходу, села чи іншого населеного пункту, і в комунікацію включаються широкі кола спільноти.

Отже, явище музичного просвітництва духовних училищ регіону можна визначити як системну взаємодію його основних характеристик: домінування колективних форм виконавства над індивідуальними, засобів хорового виконавства над інструментальними; пріоритет популярності у широкої публіки літературно-музичних вечорів, концертних виступів училищних хорів. Культурно-виховне значення музичного просвітництва духовних училищ полягає у впливові на формування естетичних смаків місцевого населення, на свідоме сприймання мистецтва, розширення музичних уявлень, зростання бажання мешканців регіону надати дітям освіту з обов'язковою музичною складовою, а відтак – на процес піднесення загальної й музичної культури широких верств суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асафьев Б. Нечто о музыкальном просвещении / Б. Асафьев // Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании. – М.-Л. : Музыка, 1965. – С. 22–24.
2. [Б. а.] В духовном мужском училище // Приднепровский край. – 1916. – 28 февраля. – С. 4.
3. [Б. а.] Концерт воспитанников духовной семинарии // Приднепровский край. – Екатеринослав, 1915. – 12 апреля. – С. 4.
4. [Б. а.] Отчет Екатеринославского епархиального женского училища за 1872–1873 уч.г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1874. – №11. – С. 201–230.
5. [Б. а.] Отчет Екатеринославского епархиального женского училища за 1891–1892 гг. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1893. – №2. – С. 10–32.
6. [Б. а.] Отчет Екатеринославского епархиального женского училища за 1902–1903 уч.г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1904. – №8. – С. 65–135.
7. [Б. а.] Отчет Епархиального училищного Совета за 1890–1891 уч.г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1892. – №2. – С. 16–48.

8. [Б. а.] Отчет Епархиального училищного Совета о состоянии церковно-приходских школ за 1894–1895 уч.г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1896. – №20. – С. 2–7.

9. [Б. а.] Отчет Мариупольского епархиального женского училища за 1911–1912 уч.г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1913. – №36-36. – С. 5–15.

10. Гребнев Г. О соединенном хоре духовных учебных заведений / Г. Гребнев // Русская правда. – 1914. – 18 марта. – С. 4.

REFERENCES

1. **Asafyev** В. (1965). Something about musical enlightenment. *Yzbrannyye stat'y o muzykal'nom prosveshchenyyu y obrazovanyu [Selected articles on music enlightenment and education]*. Moskva-Leningrad: Muzyka, pp. 22–24 [in Russian].

2. [W. a.] (1916). In the spiritual men's school. *Prydneprovskyy kray [Pridneprovsky Region]*, February 28, p. 4 [in Russian].

3. [W. a.] (1915). Concert of seminarists. *Prydneprovskyy kray [Pridneprovsky Region]*, April 12, p. 4 [in Russian].

4. [W. a.] (1874). Report of the Ekaterinoslav Diocesan Women's College for 1872–1873 a.y. *Ekaterynoslavskyye eparkhyal'nyye vedomosty [Ekaterinoslav Diocesan News]*, vol. 11, pp. 201–230 [in Russian].

5. [W. a.] (1893). Report of the Ekaterinoslav Diocesan Women's College for 1891–1892 a.y. *Ekaterynoslavskyye eparkhyal'nyye vedomosty [Ekaterinoslav Diocesan News]*, vol. 2, pp. 10–32 [in Russian].

6. [W. a.] (1904). Report of the Ekaterinoslav Diocesan Women's College for 1902–1903 a.y. *Ekaterynoslavskyye eparkhyal'nyye vedomosty [Ekaterinoslav Diocesan News]*, vol. 8, pp. 65–135 [in Russian].

7. [W. a.] (1892). Report of the Diocesan School Council on the status of church schools for the years 1890–1891. *Ekaterynoslavskyye eparkhyal'nyye vedomosty [Ekaterinoslav Diocesan News]*, vol. 2, pp. 16–48 [in Russian].

8. [W. a.] (1896). Report of the Diocesan School Council on the status of church schools for the years 1894–1895. *Ekaterynoslavskyye eparkhyal'nyye vedomosty [Ekaterinoslav Diocesan News]*, vol. 20, pp. 2–7 [in Russian].

9. [W. a.] (1913). Report of the Mariupol Diocesan Women's College for 1911–1912 a.y. *Ekaterynoslavskyye eparkhyal'nyye vedomosty. [Ekaterinoslav Diocesan News]*, vol. 35–36, pp. 5–15 [in Russian].

10. Hrebnev H. (1914). About united choir of theological educational institutions. *Russkaya pravda [Russian truth]*, March 18, p. 4 [in Russian].